

PIOTR KOŁODKO

Uniwersytet w Białymstoku

RZYMSKA TERMINOLOGIA STOSOWANA NA OKREŚLENIE NARZĘDZI UŻYWANYCH PODCZAS CHŁOSTY

Zagadnienie chłosty nie było jednoznacznie określone w prawie rzymskim. W zależności od okresu historycznego można zaobserwować ewolucję tej problematyki. W okresie prawa archaicznego i przedklasycznego chłosta występuje jako prosty środek karno-administracyjny (*coërcitio*) wymierzany przez magistraturę rzymską¹.

¹ W sprawie definiowania *coërcitio* por. Cic., *de leg.* 3,3,6. *Coërcitio* pierwotnie posiadał król i oznaczała ona władzę karania. W okresie republiki przysługiwała m.in. konsulowi, pretorowi i edylowi. Od kary (w tym i chłosty) orzeczonej przez szeroko pojętą magistraturę w ramach *coërcitio*, obywatel Rzymu mógł odwołać się do ludu (*provocatio ad populum*) – por. J. KAMIŃSKI, s. v. *coercitio*, [w:] *Prawo rzymskie. Słownik encyklopedyczny*, red. W. WOŁODKIEWICZ, Warszawa 1986, s. 34; W. LITEWSKI, *Rzymski proces karny*, Kraków 2003, s. *passim*, TENŻE, *Słownik encyklopedyczny prawa rzymskiego*, Kraków 1998, s. v. *coërcitio*, s. 43. Por. też W. KUNKEL, M. SCHERMAIER, *Römisches Rechtsgeschichte*, Köln-Weimar-Wien 2001, s. 20; A. BERGER, s. v. *coërcitio*, [w:] *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia 1953, s. 393; A. DE DOMINICIS, s. v. *coërcitio*, «NNDI» 3 (1959), s. 417-426; H. HEUMANN, E. SECKEL, s. v. *coërcere* oraz s. v. *coërcitio*, [w:] *Handlexion zu den Quellen des römischen Rechts*, Graz 1958, s. 74; J. GEBHARDT, *Prügelstrafe und Züchtigungsrecht im antiken Rom und in der Gegenwart*, Köln-Weimar-Wien 1994, s. 27-37; K. NEUMANN, s. v. *coërcitio*, «RE» 4.1 (1900), szp. 201-204; TH. MOMMSEN, *Römisches Strafrecht*, Darmstadt 1955, s. 35-54; U. BRASIELLO, *La repressione penale in diritto romano*, Torino 1937, s. 32 przyp. 37.

Dopiero juryści okresu klasycznego uznają chłostę za karę, co wyraźnie wskazuje Callistratus, Ulpian, a przede wszystkim Macer². Wydaje się, że prawdopodobnie od okresu prawa klasycznego można postrzegać chłostę jako karę. Natomiast w okresie prawa archaicznego i przedklasycznego chłosta jawi się jako środek *coërcitio*, bowiem w tym czasie wyjątkowo trudno jest rozdzielić od siebie występujące obok siebie uprawnienia – *iudicatio* i *coërcitio*³.

Zachowane źródła przekazują informacje o chłości w kontekście kompetencji *pater familias* wobec dzieci znajdujących się pod *patria potestas*, czy też *pontifex maximus* posiadającego uprawnienie do wykonania chłosty wobec westalek⁴. Poza tym należy pamiętać o rzymskim wojskowym prawie karnym, które przewidywało stosowanie chłosty wobec *milites* popełniających określone *crimina propria*. Wyraźnie zatem widać, że sankcja ta była powszechnie znana i wykonywana w *Imperium Romanum*.

² Chłostę jako karę zaczęto stosować już od pryncypatu, przede wszystkim wobec *humiliores*, por. N. SCAPINI, *Diritto e procedura penale nell'esperienza giuridica romana*, Parma 1992, s. 85. Por. zwłaszcza D. 48,19,28,2 – cytowany niżej; D. 48,19,7 (Callistr. 6 *de cognit.*): *Veluti fustium, admonitio: flagellorum, castigatio: vinculorum, verberatio*. Cytowany tekst Callistratusa jest wyjątkowo lakoniczny, stąd też trudno wysnuć jednoznaczne wnioski. Należy wskazać, iż wypowiedź jurysty poprzedzają słowa Ulpiana stanowiące o *coërcitio*, a zatem logiczne byłoby założenie, że Callistratus mówi tu o chłości w tym ujęciu. Z drugiej strony trzeba pamiętać, że ten krótki tekst jurysty umieszczony w *Digesta Iustiniani* różnicuje różne kary chłosty (*castigatio, verberatio*), ale także nadaje chłości status upomnienia, por. K. AMIELAŃCZYK, 'Custodia, carcer; vincula publica'. *Pozbawienie wolności w rzymskim prawie karnym za panowania cesarza Hadriana*, [w:] *Współczesna romanistyka prawnicza w Polsce*, red. A. DĘBIŃSKI, M. WÓJCIK, Lublin 2004, s. 22-23. Być może bardziej jednoznaczne wnioski w zakresie D. 48,19,7 wysnuł P. VAN WARMELO, 'Ad Digesta' 48.19.7, 'Pro Munere Grates'. *Studies presented to H. L. Gonin Pretoria*, Pretoria 1971, s. 201-207 (jednakże nie udało mi się zapoznać z jego publikacją). W kwestii chłosty postrzeganej jako kara por. U. BRASIELLO, *op. cit.*, s. 397, 564; M. FUHRMANN, s. v. *verbera*, «RE» Supl. 9 (1962), szp. 1592. Generalnie kara chłosty wymieniana jest w rozdziale 19 (*de poenis*) księgi 48 Digestów justyniańskich.

³ W. LITEWSKI, *Rzymski proces*, cit., *passim*.

⁴ W. H. GROSS, s. v. *verbera*, [w:] *Der Kleine Pauly*, V, Stuttgart 1976, szp. 1186.

Prawo rzymskie znało kilka terminów na określenie narzędzi, którymi można było wykonać chłostę. Charakterystyczne jest, że ta różnorodność wiązała się najczęściej ze statusem personalnym osoby skazanej na chłostę⁵. Katalog tych przyrządów otwiera *verber*, jednakże oprócz niego pojawiają się równie często dwa narzędzia – *fustis* i *flagellum*, a także następujące terminy: *ferula*, *lorum*, *plumbata*, *virga*, *vitis*.

1. VERBER

Etymologia terminu *verber* wywodzi się od *verbena*⁶ choć pierwotne formy brzmiały prawdopodobnie *verbos*, *verbus*⁷. Sam termin *verber* (czy też później powszechniej spotykany w liczbie mnogiej *verbera*) oznacza: „różgę”, „bicz”⁸, „bat”⁹, a także „uderzenie”, czy też „chłostę”¹⁰. Informacje o tym narzędziu chłosty pojawiają się już w ustawie XII tablic¹¹.

⁵ W. H. GROSS, s. v. *verbera*, *op. cit.*, V, szp. 1186.

⁶ A. WALDE, J. B. HOFMANN, s. v. *verbena* oraz s. v. *verber*, [w:] *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, II, Heidelberg 1954, s. 756.

⁷ A. ERNOUT, A. MEILLET, s. v. *verbera*, [w:] *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, Paris 1939, s. 1088; Por. H. HEUMANN, E. SECKEL, s. v. *verber*, *op. cit.*, s. 618.

⁸ J. R. V. MARCHANT, J. F. CHARLES (red.), s. v. *verber*, [w:] *Cassell's Latin Dictionary (Latin-English and English-Latin)*, New York-London [bdw], s. 611; J. KAMIŃSKI, s. v. *verbera*, *op. cit.*, s. 155; Ł. KONCEWICZ, sv. *verber*, [w:] *Słownik łacińsko-polski*, Warszawa [bdw], s. 922; M. PLEZIA (red.), s. v. *verber*, *Słownik łacińsko-polski*, V, Warszawa 1999, s. 564; Z. WĘCLEWSKI, s. v. *verber*, [w:] *Słownik łacińsko-polski*, Lwów 1927, s. 755; A. WALDE, J. B. HOFMANN, s. v. *verbena*, *op. cit.*, II, s. 756.

⁹ J. SONDEL, s. v. *verber*, [w:] *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 2005, s. 983. Por. s. v. *verbera*, [w:] *Totius latinitatis lexicon consilio et cura Iacobi Faciolati opera et studio Aegidi Forcellini alumni seminari Patavini, Lucubratum editio altera Locupledior*, IV, Patavi 1805, s. 480 [dalej: AE. FORCELLINI].

¹⁰ Por. AE. FORCELLINI, s. v. *verbera*, *op. cit.*, IV, s. 480; J. R. V. MARCHANT, J. F. CHARLES (red.), s. v. *verber*, *op. cit.*, s. 611; J. PIENKOS, s. v. *verbera*, *Słownik łacińsko-polski*, Warszawa 1996, s. 428; M. PLEZIA, s. v. *verber*, *op. cit.*, V, s. 564.

¹¹ Fragmenty ustawy XII tablic podają za M. i J. ZABŁOCCY, *Ustawa XII Tablic. Tekst – tłumaczenie – objaśnienia*, Warszawa 2000. W kwestii rekonstrukcji ustawy XII tablic por. M. ZABŁOCKA, *Ustawa XII tablic – rekonstrukcje doby Renesansu*, Warszawa 1998.

Fragmenta incertae sedis 7: Augustinus, de civ. Dei 21,11: Octo genera poenarum in legibus esse scribit Tullius: damnum, vincula, verbera, talionem, ignominiam, exilium, mortem, servitutem. Idem Isidorius Origines 5, 27.

Wyraźnie zatem widać, że pochodząca z V w. p.n.e. ustawa XII tablic w swoim katalogu kar wskazywała na chłostę (*verbera*). Należy przy tym pamiętać, że pojawiający się termin *verbera* dotyczy nie tylko chłosty, ale także określa narzędzie, jakim ją wykonywano. Zachowane przepisy *lex duodecim tabularum* pozwalają wskazać, iż chłosta przy użyciu *verber* (czy też *verbera*) była rzeczywiście wykonywana:

Tab. VIII, 14 (Gell. 11,18,8): *Ex ceteris (manifestis furibus liberos verberari addicique iusserunt (Xviri) ei, cui furtum factum esset, si modo id luci fecissent neque se telo defendissent; servos (verberibus affici et e saxo praecipitari; sed pueros impuberes praetoris arbitraru verberari voluerunt noxiamque ab his factam sarciri.*

Charakterystyczne jest, że narzędzie określone terminem *verber* pojawia się tylko w kontekście *servi*¹², bowiem w przypadku pozostałych *furibus manifestis* przepisy ustawy XII tablic wskazują czasownik *verbero*, *-are*¹³. Stąd też niezwykle trudno na podstawie tego fragmentu ustalić, czy w przypadku popełnienia *furtum manifestum* przez wolną osobę, także chłostano ją stosując *verber*. Wydaje się

¹² W przypadku niewolników istnieją inne przekazy źródłowe poświadczające, iż stosowano wobec nich przy chłości *verber*, por. Tac., *ann.* 16,9: ... *servorum alios largitione, quosdam verberibus adfecit* Por. także U. BRASIELLO, *op. cit.*, s. 388-389.

¹³ Etymologiczne korzenie znajdują się w słowie *verbena* – por. A. WALDE, J. B. HOFMANN, s. v. *verbena*, *op. cit.*, II, s. 756. Czasownik *verbero*, *-are* oznacza „okładać biczem”, „biczować”, „chłostać różgą”, por. J. R. V. MARCHANT, J. F. CHARLES (red.), s. v. *verbero*, *op. cit.*, s. 611; A. JOUGAN, s. v. *verbero*, *Słownik kościelny łacińsko-polski*, Warszawa 1992, s. 722; M. PLEZIA, s. v. *verbero*, *op. cit.*, V, s. 564; B. KRUCZKIEWICZ (red.), s. v. *verbero*, [w:] *Słownik łacińsko-polski*, Lwów-Warszawa 1925, s. 937; J. SONDEL, s. v. *verbero*, *op. cit.*, s. 983.

jednak, że także to samo narzędzie było stosowane też i w tym przypadku, a wniosek taki można wysnuć analizując inne zachowane źródła¹⁴. W każdym razie już począwszy od *lex duodecim tabularum* można wskazać, że *verber* był narzędziem stosowanym podczas chłosty. Wydaje się także, że nie miał większego znaczenia status personalny osoby podlegającej tej sankcji.

Juryści rzymscy okresu klasycznego wskazywali także na wykonywanie chłosty przy pomocy *verber* (*verbera*) wobec niewolników¹⁵.

D. 47,10,17,6 (Ulp. 57 *ad ed.*): *Si ante iudicem dominus verberandum servum exhibuerit, ut satis verberibus ei fieret, et erit factum arbitrato alicuius, postea actor agere iniuriarum perseverant, non est audiendus: qui enim accepit satisfactionem, iniuriam suam remisit. nam et si nuda voluntate iniuriam remisit, indubitate dicendum est extinguere iniuriarum actionem non minus quam si tempore abolita fuerit iniuria.*

Jurysta w przedstawionym tekście wyjaśnia, że jeśli *dominus* wychłostał stosując *verber* swojego niewolnika za czyn wyczerpujący znamiona zniewagi (*iniuria*), to poszkodowany nie posiada upraw-

¹⁴ Por. Liv. 1,26,11. Ponadto por. Tab. 8,9 czy też Tab. 8,10 i D. 47,9,9 (Gai. 4 *ad leg. XII tab.*): *Qui aedes acervumve frumenti iuxta domum positum combusserit, vincitus verberatus igni necari iubetur, si modo sciens predensque id commiserit; si vero casu id est neglegentia, aut noxiam sarcire iubetur, aut si minus idoneus sit, levius castigatur*, gdzie pojawia się czasownik *verbero*, *-are* bez wskazania kategorii osób podlegających chłostce, a jedynie uzależnienia odpowiedzialność za popełniony czyn od stopnia świadomości sprawcy.

¹⁵ Por. także: D. 4,4,24,3 (Paul. 1 *sent.*): *Si servus vel filius familias minorem circumscripserit, pater dominusve quod ad eum pervenerit restituere iubendus est, quod non pervenerit ex peculio eorum praestare: si ex neutro satisfiet et dolus servi intervenerit, aut verberibus castigandus aut noxae dedendus erit. sed et filius familias hoc fecit, ob dolum suum condemnabitur*. Z cytowanego fragmentu wynika, iż chłosta groziła niewolnikowi w przypadku podstępnego dokonania jakiegokolwiek czynności prawnej, której stroną byli *minores*. Niewolnik podlegał chłostce (*verberibus castigare*), gdy w zbliżonym (do cytowanego przez jurystę) stanie faktycznym niewolnik działał podstępnie – *dolus servi intervenerit*. Gdyby nie wprowadzono za takie zachowanie chłosty, działanie *servi* pozostałoby nieukarane, por. J. GEBHARDT, *op. cit.*, s. 73.

nienia do skorzystania z *actio iniuriarum*. Dzieje się tak, bowiem wychłostanie niewolnika zastępuje zadośćuczynienie, jakiego mógłby żądać poszkodowany na zasadach ogólnych w procesie cywilnym. Ponadto należy wskazać, że Ulpian podkreśla, iż w przypadku wniesienia *actio iniuriarum* po fakcie dokonania chłosty, nie mogła ona już wywołać zamierzonych skutków prawnych (*non est audiendus*), albowiem powód wcześniej zaakceptował zadośćuczynienie, jakim była chłosta przy użyciu *verber*. Stąd też niewolnik nie mógł być dwa razy ukarany za to samo (*ne bis in idem*), a zatem wniesienie *actio iniuriarum* było wykluczone. Wydaje się, że występek niewolnika (*servi*) wyczerpujący znamiona zniewagi nie mógł być poważny, a zatem sama chłosta powinna była wystarczyć jako zadośćuczynienie. Poza tym warto zaznaczyć, że chłosta niewolnika następowała jeszcze przed wystąpieniem na drogę sądową poszkodowanego (*si ante iudicem dominus verberandum servum exhibuerit*), a zatem występowanie po tym fakcie z ponownym roszczeniem o zadośćuczynienie spowodowałoby podwójną penalizację czynu. Wychłostanie niewolnika przy użyciu *verber*, przed wszczęciem procesu, stanowiło wystarczającą rekompensatę, na którą zgadzał się sam poszkodowany¹⁶.

Przytoczone fragmenty źródłowe wskazują, iż przy chłości posługiwano się *verber* przynajmniej od czasów *lex duodecim tabularum*. Wydaje się, że w przypadku wolnych (*liberi*) termin ten należy interpretować jako różgę, natomiast w stosunku do niewolników zasadnym jest przyjęcie, iż źródła przedstawiają *verber* jako bat, bicz¹⁷. Ponadto to narzędzie chłosty było znane rzymskiemu prawu pokla-

¹⁶ J. GEBHARDT, *op. cit.*, s. 245.

¹⁷ Wynika to przede wszystkim z leksykalnej interpretacji zawartej w cytowanych słownikach łacińskich, por. wyżej. Ponadto trzeba wspomnieć o głównej linii dystynkcji narzędzi chłosty w oparciu o pochodzenie społeczne (*humiliores* i *servi*), co wprost wynika z interpretacji źródeł mówiących o *flagellum* i *fustis*, por. niżej. Być może pod względem konstrukcyjnym *verber* używany w stosunku do *servi* niczym się nie różnił od używanego względem *liberi*, jednakże prezentowane rozumienie tego terminu w ujęciu cyt. słowników oraz w kontekście przytoczonych źródeł, pozwala na ostrożne formułowanie zaproponowanej tezy.

sycznemu¹⁸, a zatem prawdopodobnie *verber* stosowany był przy chłości przez całe dzieje *Imperium Romanum*.

2. *VIRGA*

Virga interpretowana jest jako: „pręt”, „różga”¹⁹, „kij”²⁰. Należy też wspomnieć, że spotyka się tłumaczenie *virga* jako: „chłosta”, „kara cielesna”²¹. Literatura przedmiotu podaje, iż różgi (*virgae*) stosowano wobec wolnych osób²². Narzędzie to rzadko służyło do chłosty samoistnej. Zachowane źródła nieprawnicze w zdecydowanej większości przekazują informacje o *virga* jako narzędziu stosowanym przy chłości poprzedzającej wykonanie kary śmierci. Wykonywana w ten sposób kara śmierci była stosowana nie tylko w powszechnym prawie karnym, lecz szczególnie często stosowano ją także w wojsku²³.

Liv. 2,5,6 i 8: *Stabant deligati ad palum [...] Consules in sedem processere suam, missique lictores ad sumendum supplicium. Nudatos virgis caedunt securisque feriunt ...*

¹⁸ Por. np. CTh. 9,1,15; CTh. 11,7,3; CTh. 14,3,21; CTh. 16,5,2,4; C. 1,5,5,1; C. 1,31,3; C. 1,40,12; C. 9,11,1pr.

¹⁹ Por. Plaut., *capt.*, 650: *vae illis virgis miseris, quae hodie in tergo morientur meo*. Por. też AE. FORCELLINI, s. v. *virga*, *op. cit.*, IV, s. 520; A. JOUGAN, s. v. *virga*, *op. cit.*, s. 733-734; Ł. KONCEWICZ, s. v. *virga*, *op. cit.*, s. 937; M. PLEZIA, s. v. *virga*, *op. cit.*, V, s. 625; J. SONDEL, s. v. *virga*, *op. cit.*, s. 996; Z. WĘCLEWSKI, s. v. *virga*, *op. cit.*, s. 768.

²⁰ Por. B. KRUCZKIEWICZ, s. v. *virga*, *op. cit.*, s. 962; M. PLEZIA, s. v. *virga*, *op. cit.*, s. 625; A. WALDE, J. B. HOFMANN, s. v. *virga*, *op. cit.*, II, s. 798.

²¹ A. JOUGAN, s. v. *virga*, *op. cit.*, s. 733-734; B. KRUCZKIEWICZ, s. v. *virga*, *op. cit.*, s. 962; J. SONDEL s. v. *virga*, *op. cit.*, s. 996.

²² M. FUHRMANN, s. v. *verbera*, *op. cit.*, szp. 1599; W. LITEWSKI, s. v. *verberatio*, [w:] *Słownik encyklopedyczny*, cit., s. 273. J. KAMIŃSKI, s. v. *verbera*, *op. cit.*, s. 155 podaje, że *virgae* były jedną z odmian chłosty, stosowaną wobec obywateli na obszarze Rzymu (*domi*).

²³ M. KURYŁOWICZ, *Luciusz Anneusz Seneka o karze śmierci*, [w:] *Kara śmierci w starożytnym Rzymie*, red. M. KURYŁOWICZ i H. KOWALSKI, Lublin 1996, s. 76. Por. też U. BRASIELLO, *op. cit.*, s. 390.

Liv. 28,29,11: ... *nudi in medium protrahebantur et simul omnis apparatus supplicii expromebatur. deligati ad palum virgis-que caesi et securi percussi ...*

Oba przekazy Liwiusza oprócz tego, że wymieniają *virga* jako narzędzie chłosty, wskazują, że poprzedzała ona wykonanie kary śmierci poprzez ścięcie toporem. Zatem chłosta posiada tutaj ścisły wymiar sankcji akcesoryjnej, wiążącej się bezpośrednio z wykonaniem właściwej kary jaką było ścięcie toporem. Niezwykle ciekawe jest, że chłostę przy użyciu *virgae* stosowali liktorzy, a zatem noszone przez nich pęki różg nie pełniły wyłącznie roli dekoracyjnej²⁴.

Należy wskazać, że źródła prawnicze zamieszczone w *Digesta Iustiniani* wyjątkowo skąpo prezentują informacje o tym narzędziu chłosty. Zachowały się jedynie dwa fragmenty²⁵ dotyczące *virgae*, a autorem jednego z nich jest Ulpian, a tekst dotyczy kwestii tortur:

D. 48,19,8,3 (Ulp. 9 *de off. procon.*): *Nec ea quidem poena damnari quem oportet, ut verberibus necatur vel virgis interematur; nec tormentis: quamvis plerique dum torquentur deficere solent.*

Jurysta stwierdził, że nikt nie mógł być skazany na śmierć poprzez zachłostanie²⁶ (*verberibus vel virgis necatur*), jednakże Ulpian

²⁴ G. KULECZKA, *Studia nad rzymskim wojskowym prawem karnym*, Poznań 1974, s. 99

²⁵ Drugi z zachowanych tekstów jest autorstwa Modestyna i dotyczy kwestii *poena cullei*, por. D. 48,9,9 (Mod. 12 *pand.*): *Poena parricidii more maiorum haec instituta est, ut parricidia virgis sanguines verberatus deinde cuello insulatur cum cane, gallo, gallinaceo et vipera et sima: deinde in mare profundum culleus iactatur. hoc ita, si mare proximum sit: alioquin bestis obicitur secundum divi Hadriani constitutionem.*

²⁶ Należy pamiętać o tym, że magistratura była uprawniona do stosowania *modica castigatio*, por. D. 2,1,12 (Ulp. 18 *ad ed.*): *Magistratibus municipalibus supplicium a servo sumere non licet, modica autem castigatio eis est non denegranda.* Stąd też w ramach przysługującej jej *coërcitio* mieściła się chłosta, jednakże w wymiarze *modica castigatio*. Gdy dochodziło do naruszenia zakazu spowodowania śmierci poprzez zachłostanie (o czym mówi Ulpian w D. 48,19,8,3), następowało przekroczenie uprawnień wynikających z *coërcitio*, por. J. GEBHARDT, *op. cit.*, s. 124. Wyjątkowo chłostę

zastrzegł tu, że osoba poddana torturom może umrzeć. Wskazuje to więc na fakt, że podczas tortur surowo obchodzono się z delikwentem w celu uzyskania konkretnych zeznań. Bezprawne tortury były penalizowane na mocy *lex Iulia de vi publica*²⁷.

Należy zastanowić się, dlaczego w *Digesta Iustiniani* jest tak niewiele informacji o tym narzędziu. Wydaje się, że wynika to z ewolucji rzymskiego prawa karnego i wypierania jednego narzędzia chłosty przez inne, powszechniej dominujące. W tym wypadku *virga* została zastąpiona przez *fustis*. Prawdopodobnie tylko tak można wytłumaczyć okoliczność, że niewiele fragmentów pochodzących ze źródeł prawniczych traktuje o tym narzędziu.

3. FUSTIS ORAZ FLAGELLUM

W zachowanych źródłach prawniczych najczęściej pojawiają się dwa narzędzia – *fustis* i *flagellum*. Charakterystyczne jest, że wielokrotnie występują one łącznie w tekstach jurystów zamieszczonych w *Digesta Iustiniani*.

Etymologia *fustis* jest nieznana²⁸. Wydaje się jednak, że genezę tego narzędzia chłosty należy łączyć z wyrazami: *fusticulus*, *fusto*, *defusto*²⁹. *Fustis* najczęściej tłumaczony jest jako: „bat”, „kij”³⁰, „róż-

prowadzącą do śmieci stosowano w rzymskim wojsku w postaci *supplicium fustuarium*, por. Liv. 2,59,11. Szerzej w tej kwestii: G. KULECZKA, *op. cit.*, *passim*.

²⁷ P. A. BRUNT, *Evidence given under Torture in the Principate*, «ZSS» 97 (1980), s. 259; W. LITEWSKI, *Rzymski proces*, *cit.*, s. 97, B. SITEK, *Proces św. Pawła. Przyczynek do studiów nad rzymskim procesem karnym na pograniczu*, [w:] *Wielokulturowość polskiego pogranicza. Ludzie – idee – prawo*, red. A. LITYŃSKI, P. FIEDORCZYK, Białystok 2003, s. 167. Na temat *lex Iulia de vi publica* por. W. LITEWSKI, s. v. *vis* 9, [w:] *Słownik encyklopedyczny*, *cit.*, s. 276

²⁸ A. ERNOUT, A. MEILLET, s. v. *fustis*, *op. cit.*, s. 405.

²⁹ A. ERNOUT, A. MEILLET, s. v. *fustis*, *op. cit.*, s. 405; A. WALDE, J. B. HOFMANN, s. v. *fustis*, *op. cit.*, I, s. 405.

³⁰ AE. FORCELLINI, s. v. *fustis*, *op. cit.*, II, s. 361; G. HUMBERT, s. v. *castigare*, [w:] CH. DAREMBERG, E. SAGILO, *Dictionnaire des antiquités graecques et romaines*, I, Paris 1879, s. 940; Ł. KONCEWICZ, s. v. *fustis*, *op. cit.*, s. 353; B. KRUCZKIEWICZ, s. v. *fu-*

zga”, (a także „chłosta”)³¹. Z punktu widzenia zachowanych źródeł przedstawione interpretacje są poprawne, lecz nie do końca oddają istotę statusu społecznego osoby poddawanej chłości. Dlatego też, interpretując poszczególne fragmenty źródeł prawnych zawartych *Digesta Iustiniani*, jak i źródeł nieprawnych, należy przyjąć tłumaczenie tego terminu zaproponowane przez J. Sondla³², który *fustis* rozumie jako „kij, różgę do bicia wolnych”.

Flagellum, będące drugim z omawianych narzędzi używanych podczas chłosty, jest rozumiane jako: „bat”³³, „bicz”³⁴, „ba-

stis, *op. cit.*, s. 359; Z. WĘCLEWSKI, s. v. *fustis*, *op. cit.*, s. 236. Por. J. R. V. MARCHANT, J. F. CHARLES (red.), s. v. *fustis*, *op. cit.*, s. 237.

³¹ A. ERNOUT, A. MEILLET, s. v. *fustis*, *op. cit.*, s. 405; A. WALDE, J. B. HOFMANN, s. v. *fustis*, *op. cit.*, I, s. 573; A. JOUGAN, s. v. *fustis*, *op. cit.*, s. 276; M. PLEZIA, s. v. *fustis*, *op. cit.*, s. 625-626. W źródłach literackich można znaleźć następujące informacje o *fustis*: Apul., *met.*, 8,21: *Qua re cognita et cum pastoris sermone corlata, qui saevum prorsus hunc illum nec alium locorum inquinulum praeminabatur, pestilenti deserta regione velociori se fuga proripiunt nosque pellunt crebris tundentes fustibus*; Plaut., *Mil.*, 1401: *Immo etiam prius verberetur fustibus*, por. też Plaut., *aul.*, 422; Tac., *ann.* 3,21. Cytowane źródła nieprawne prezentują *fustis* jako narzędzie używane podczas chłosty.

³² J. SONDEL, s. v. *fustis*, *op. cit.*, s. 405. Por. H. HEUMANN, E. SECKEL, s. v. *flagellum*, *op. cit.*, s. 217.

³³ AE. FORCELLINI, s. v. *flagellum*, *op. cit.*, II, s. 514; G. HUMBERT, s. v. *castigare*, *op. cit.*, I, s. 940; J. R. V. MARCHANT, J. F. CHARLES (red.), s. v. *flagellum*, *op. cit.*, s. 227.

³⁴ Ł. KONCEWICZ, s. v. *flagellum*, *op. cit.*, s. 337; Z. WĘCLEWSKI, s. v. *flagellum*, *op. cit.*, s. 225. Synonimem *flagellum*, jednakże rzadko spotykanym w źródłach prawnych oraz nieprawnych, jest *flagrum*, rozumiane jako „bicz”, „batog”, J. R. V. MARCHANT, J. F. CHARLES (red.), – s. v. *flagrum*, *op. cit.*, s. 226; Ł. KONCEWICZ, s. v. *flagrum*, *op. cit.*, s. 338; B. KRUCZKIEWICZ, s. v. *flagrum*, *op. cit.*, s. 336; M. PLEZIA, s. v. *flagrum*, *op. cit.*, II, s. 551; J. SONDEL, s. v. *flagrum*, *op. cit.*, s. 386; Z. WĘCLEWSKI, s. v. *flagrum*, *op. cit.*, s. 225. W źródłach nieprawnych spotyka się następujące informacje o *flagrum*: Sen., *de ira* 3,32,2: *In hoc enim praecipue fallimur: ad ferum venimus, ad capitalia supplicia, et vinculis carcere fame vindicamus rem castigandam flagris levioribus*; Suet., *Otho* 2,1: *A prima adulescentia prodigus ac prociac, adeo ut saepe flagris obiurgaretur a patre, ferebatur et vagari noctibus solitus atque invalidum quemque obviorum vel potulentum corripere ac distento sago impositum in sublime iactare*. Oba źródła wymieniają *flagrum* jako narzędzie chłosty. O ile Sene-

tog³⁵. Podobnie jak w przypadku *fustis*, *flagellum* w tłumaczeniu J. Sondla³⁶ jako „batog na niewolników”, wydaje się terminem w pełni oddającym istotę podziału społeczeństwa na mających wyższy (*honestiores*) i niższy status pochodzenia (*humiliores*).

Przynależność do *humiliores* bądź *honestiores* w istotny sposób wiązała się konsekwencjami przewidzianymi przez prawo karne za popełniony czyn. Dystynkcja ta powodowała, że wolnych *humiliores* chłostano przy użyciu *fustis*, natomiast niewolników (*servi*) – używając *flagellum*³⁷:

D. 48,19,28,2 (Call. 6 *de cognit.*): *Non omnes fustibus caedi solent, sed hi dumtaxat qui liberi sunt et quidem tenuiores homines: honestiores vero fustibus non subicuntur, inque principalibus rescriptis specialiter exprimitur.*

ka ogólnie mówi, że drobniejsze wykroczenie powinny być karane uderzeniami barta, to Swetoniusz przedstawia bardziej precyzyjne informacje. W przypadku przekazu Swetoniusza interesujące jest to, iż chłosta przy użyciu *flagrum* była karą pedagogiczną, czy dyscyplinarną, a stosował ją ojciec wobec syna prawdopodobnie za drobne występki, tj. włóczenie się nocami. Poza tym wskazane narzędzie chłosty było raczej właściwe niewolnikom, a nie osobom pokroju rodziny Otona – por. Suet., *Otho*, 1. Zatem trudno jest wytłumaczyć, dlaczego akurat to narzędzie chłosty znalazło się w przekazie Swetoniusza.

³⁵ A. JOUGAN, s. v. *flagellum*, *op. cit.*, s. 263; B. KRUCZKIEWICZ, s. v. *flagellum*, *op. cit.*, s. 335; J. PIĘKOS, s. v. *flagellum*, *op. cit.*, s. 153; M. PLEZIA, s. v. *flagellum*, *op. cit.*, s. 549. Źródła nieprawnicze tak przedstawiają ten termin: Hor., *sat.* 1,2,41: *hic se praecipitem tecto dedit, ille flagellis ad mortem caesus*. Z tekstu tego wynika wprost, że można było chłostać aż do śmierci. Por. także Cic., *Rab. perd.* 12; Sen., *contr.* 2,7 (15). W. H. GROSS, s. v. *flagellum*, [w:] *Der Kleine Pauly*, II, Stuttgart 1967, szp. 561.

³⁶ J. SONDEL, s. v. *flagellum*, *op. cit.*, s. 386. Por. H. HEUMANN, E. SECKEL, s. v. *fustis*, *op. cit.*, s. 226.

³⁷ F. M. DE ROBERTIS, *La variazione della pena 'pro qualitate personarum' nel diritto romano*, Roma 1939, s. 12 przyp. 5; U. BRASIELLO, *op. cit.*, s. 390; O. ROBINSON, *Slaves and Criminal Law*, «ZSS» 89 (1989), s. 232-233; TH. MOMMSEN, *op. cit.*, s. 983; F. WALTER, *Geschichte des Römischen Rechts bis auf Justinian*, II, Bonn 1860, s. 487-488. Por. też W. H. GROSS, s. v. *flagellum*, *op. cit.*, II, s. 561; M. FUHRMANN, s. v. *verbera*, *op. cit.*, szp. 1590.

W cytowanym tekście Callistratus dokonał wyraźnego podziału osób podlegających chłości. *Humiliores* (nazwani tu *tenuiores homines*), chociaż byli wolni (*liberi*), byli bezwzględnie uderzani kijem podczas chłosty (*fustibus caesi*)³⁸. Sama wypowiedź jurysty, zaczynająca się od *non omnes...*, wskazuje, że chłosta była inaczej wykonywana na *humiliores*, a inaczej na niewolnikach (*servi*), a o rodzaju narzędzia decydował status społeczny. Podczas gdy w cytowanym fragmencie Callistratus wymienia *fustis* jako narzędzie wobec osób pochodzenia niższego stanu, to nic nie wspomina o *servi*. Jednakże mając na uwadze, iż jako narzędzia chłosty źródła wymieniają *i fustis*, i *flagellum*, należy przyjąć, że *flagellum* było stosowanie wobec niewolników. Chociaż Callistratus nie wskazuje na to jednoznacznie, inne fragmenty *Digesta Iustiniani* w pełni potwierdzają ten poglądy³⁹. Trzeba również podkreślić, że chłosta była zakazana wobec

³⁸ Zdecydowanie częściej chłosta była nakładana na *humiliores* oraz *servi*, por. N. SCAPINI, *op. cit.*, s. 85. Mówi o tym Ulpian, D. 48,2,6 (Ulp. 2 de off. procon.): *Levia crimina audire et discutere de plano proconsulem operet et vel liberare eos, quibus obiciuntur, vel fustibus castigare vel flagellis servos verberare*. W powyższym fragmencie jurysta wyraźnie wskazał czyny zagrożone chłostą (*levia crimina*) oraz katalog podmiotów podlegających chłości. Zatem wolni (*liberi*) mieli podlegać chłości różnymi (*fustibus castigare*), natomiast niewolnicy (*servi*) powinni być chłostani batem (batogiem) – *flagellis verberare*. Wskazanie tu zarówno *fustis* jak i *flagellum*, zdaje się podkreślać, iż innym narzędziem uderzano *servi* a innym *liberi* zaliczanym do *humiliores*. Interesująca jest tu wskazana przez jurystę kategoria przestępstw określanych mianem *levia crimina*. Trudno jest współcześnie odtworzyć tę kategorię, bowiem w literaturze przedmiotu brak jest prób zdefiniowania *levia crimina*, por. U. BRASIELLO, *op. cit.*, s. 393, 396; M. FUHRMANN, s. v. *verbera*, *op. cit.*, szp. 1592; W. LITIEWSKI, *Podstawowe wartości prawa rzymskiego*, Kraków 2001, s. 186; TH. MOMMSEN, *op. cit.*, s. 985, 985 przyp. 3. Prezentowana literatura jedynie akcentuje istnienie kategorii *levia crimina*. Ponadto por. H. HITZIG, s. v. *castigatio*, «RE» 3.2 (1899), szp. 1761.

³⁹ D. 47,9,4,1: *... liberos quidem fustibus caesos triennium relegabis ... servos flagellis caesos in metallum damnabis* oraz D. 48,19,10 pr.: *... ex quibus liber fustibus caesus in opus publicum datur, ex his servus, sub poena vinculorum ad eius temporis spatium flagellis caesus domino reddi iubetur ...* Por. U. BRASIELLO, *op. cit.*, s. 392. Na temat fragmentu D. 48,19,10 pr. szerzej J. GEBHARDT, *op. cit.*, s. 252; M. MASER, *Zur Kriminalgerichtsbarkeit gegen Sklaven*, «SDHI» 6 (1940), s. 360-361; TH. MAYER-MALY, 'Servum sub poena vinculorum domino reddere', «SDHI» 23 (1957), s. 326.

osób wyższego statusu społecznego (*honestiores*)⁴⁰, tj. np. senatorów, ekwitów, dekurionów. Interesujące jest, że jurysta jako podstawę prawną zakazującą chłosty wobec tych osób wymienia, bez bliższego sprecyzowania, reskrypty cesarskie. Stąd naturalne wydaje się pytanie o położenie prawne patrycjuszy (jako protoplastów *honestiores*) przed okresem cesarstwa. Przede wszystkim trzeba uwzględnić uprawnienie jakie przysługiwało *cives Romani* w postaci *provocatio ad populum*. Na mocy tego uprawnienia obywatele rzymscy mogli żądać rozpoznania sprawy przed zgromadzeniem ludowym (*comitia*)⁴¹. Wydaje się, że na tej drodze patrycjusze (jako protoplaści *honestiores*) korzystali z możliwości odwołania się od orzeczonej chłosty⁴².

Dystynkcja narzędzi chłosty na *fustis* i *flagellum* była spotykana nie tylko w źródłach prawniczych. Także nieprawnicze przekazy wspominają o tym, jakże istotnym podziale:

Suet., *Titus*, 8,5: *Inter adversa temporum et delatores mandatorumque erant ex licentia veteri. Hos assidue in foro flagellis ac fustibus caesos ac novissime traductos per amphitheatri arenas, partim subici ac venire imperavit, partim in asperrima insularum avehi.*

⁴⁰ Od pryncypatu chłosta, jako kara akcesoryjna, została zniesiona wobec *honestiores*, por. TH. MOMMSEN, *op. cit.*, s. 984.

⁴¹ W. LITEWSKI, *Rzymski proces*, *cit.*, s. 14. Por. także U. BRASIELLO, *op. cit.*, s. 389 przyp. 12.

⁴² *Provocatio ad populum* pierwotnie ograniczała się do wniesienia sprawy na *comitia*, gdy dotyczyło to grożącej *cives Romani* kary śmierci (poprzedzonej chłostą) oraz orzeczenia grzywny powyżej 3020 asów, co wynikało z trzech *leges Valeriae*, których autentyczność jest kwestionowana, por. W. LITEWSKI, s. v. *provocatio* 1 [w:] *Słownik encyklopedyczny*, *cit.*, s. 216; TENŻE, *Rzymski proces*, *cit.*, s. 36. Dopiero od początku II w. p.n.e (*lex Porcia de tergo civium* z 198 lub 195 p.n.e.) chłosta jako sankcja samoistna stała się przedmiotem *provocatio ad populum* i co najmniej od tego czasu *cives Romani*, w razie orzeczenia samoistnej chłosty, mogli skorzystać z *ius provocationis* i zakwestionować decyzję magistratury, por. W. LITEWSKI, *Rzymski proces*, *cit.*, s. 30; TENŻE, s. v. *provocatio* 1 [w:] *Słownik encyklopedyczny*, *cit.*, s. 216.

Z tekstu tego wynika, jaki stosunek miał cesarz do donosicieli (*delatores*), których kazał wychłostać kijami i batogiem (*flagellis ac fustibus caesos*), by później część z nich wystawić na widok publiczny celem sprzedaży lub część z nich zesłać na bezludne wyspy (*asperrima insula*). Charakterystyczne jest, że Swetoniusz podał oba narzędzia chłosty nieprzypadkowo. Wydaje się, że jego przekaz miał podkreślić dystynkcję w narzędziach chłosty w zależności od tego, kto był donosicielem. Sama instytucja donosicielstwa była znana od czasów królestwa. Prawnie *delator* był jedynie informatorem, a sędzia na tej podstawie mógł wszcząć postępowanie, lecz nigdy nie był do tego zobligowany. Donosicielstwo było częstą praktyką, choć donosy były wątpliwej jakości. Z czasem stały się tak powszechne, że Konstantyn Wielki (IV w. n.e.) wprowadził zakaz donosów, a donosicielstwo uznał za przestępstwo karane śmiercią⁴³. Prawdopodobne jest, że cesarz Tytus (79-81 r. n.e.) również borykał się z plagą donosicielstwa, stąd stosowanie chłosty wobec *delatores*. Wydaje się, że donosiciele mogli być *humiliores* i *servi*, na co wskazuje dualistyczne ujęcie narzędzi chłosty w przekazie Swetoniusza.

W odniesieniu do niewolników (*servi*) warto wskazać jeszcze jedno narzędzie będące właściwym do wymierzenia karnych razów – tj. *lorum*. Termin ten jest interpretowany jako „bicz”, „bat”⁴⁴, czy „bicz rzemienny”⁴⁵. To, że był on stosowany prawdopodobnie wyłącznie do niewolników, potwierdza poniższe źródło:

Hor., *Epist.* 1,16,47: „*Nec furtum feci nec fugi si mihi dicat servus, habes pretium, loris non ureris, aio*”.

Wyznanie niewolnika zawarte w tym fragmencie sprowadza się do zaprzeczenia kradzieży (*nec furtum*) czy też ucieczki (*nec fugi*),

⁴³ W. LITEWSKI, *Rzymski proces*, cit., *passim* (szczególnie s. 81-83).

⁴⁴ Ł. KONCEWICZ, s. v. *lorum*, *op. cit.*, s. 490; M. PLEZIA, s. v. *lorum*, *op. cit.*, III, s. 386; J. SONDEL, *op. cit.*, s. v. *lorum*, *op. cit.*, s. 588; Z. WĘCLESKI, s. v. *lorum*, *op. cit.*, s. 349.

⁴⁵ A. JOUGAN, s. v. *lorum*, *op. cit.*, s. 393; B. KRUCZKIEWICZ, s. v. *lorum*, *op. cit.*, s. 496; J. R. V. MARCHANT, J. F. CHARLES (red.), s. v. *lorum*, *op. cit.*, s. 323. Por. H. HEUMANN, E. SECKEL, s. v. *lorum*, *op. cit.*, s. 322.

a wypowiedź prawdopodobnie właściciela niewolnika dotyczy kwestii kary, wymierzanej przy pomocy *lorum*. W przedmiotowym przypadku nie wykonano chłosty na niewolniku, gdyż nie popełnił on ani kradzieży, ani nie uciekał. Jednakże na podstawie tego nieprawidłowego źródła⁴⁶ można stwierdzić, że chłostę za pomocą *lorum* wykonywano na niewolniku, m.in. za wymienione występki. Wydaje się słusznym przyjęcie, że kradzież jak i ucieczka były karane uderzeniami bicia. Prawdopodobnie stosowana w takim wymiarze chłosta postrzegana jest jako kara dyscyplinarna. Nie sposób także wykluczyć, że inne, drobne wykroczenia niewolnika wobec właściciela były karane uderzeniami batoga (*lorum*), choć trudno je współcześnie zdefiniować i wymieniać. Jednakże z dużym prawdopodobieństwem można założyć, że próba ucieczki czy też kradzież były karane uderzeniami *lorum* i chyba wyłącznie wobec niewolników.

3. *VITIS*

Rzymskie wojskowe prawo karne знаło odrębne narzędzie służące do wykonywania chłosty, którym była *vitis* określana jako „laska centuriona do wymierzania kary żołnierzom”⁴⁷. W tym znaczeniu *Digesta Iustiniani* tylko raz wymieniają *vitis*⁴⁸.

⁴⁶ Źródła prawnicze rozważają kwestię zastosowania *lorum* wobec niewolników w kategorii wyrządzonego *damnum iniuria datum*, por. D. 9,2,27,17.

⁴⁷ AE. FORCELLINI, s. v. *vitis*, *op. cit.*, IV, s. 530; Ł. KONCEWICZ, s. v. *vitis*, *op. cit.*, s. 940; J. SONDEL, s. v. *vitis*, *op. cit.*, s. 998; M. PLEZIA, s. v. *vitis*, *op. cit.*, V, s. 638. B. KRUCZKIEWICZ, s. v. *vitis*, *op. cit.*, s. 967 termin ten rozumie jako „pręt z winnej latorośli noszony przez centurionów” – por. Jednak nawet ta interpretacja wydaje się potwierdzać sens, w jakim centurioni się nią posługiwali; por. Z. WĘCLEWSKI, s. v. *vitis*, *op. cit.*, s. 770. Por. także: J. R. V. MARCHANT, J. F. CHARLES (red.), s. v. *vitis*, *op. cit.*, s. 623. Por. M. FUHRMANN, s. v. *verbera*, *op. cit.*, szp. 1590.

⁴⁸ Zdecydowana większość fragmentów traktujących o *vitis*, prezentuje ten termin jako „winorośl”, np. D. 18,1,80 pr.; D. 25,1,3 pr.; D. 43,27,1,3; D. 43,24,22 pr.; D. 50,15,4 pr. i inne. Por. ponadto M. PLEZIA, s. v. *vitis*, *op. cit.*, V, s. 638; J. R. V. MARCHANT, J. F. CHARLES (red.), s. v. *vitis*, *op. cit.*, s. 623. W źródłach literackich można spotkać następującą wzmiankę o *vitis*: Ov., *ars* 3,527: *Dux bonus huic centum commisit vite regendos*; por. Plin., *nat. hist.* 14,19.

D. 49,16,13,4 (Mac. 2 *de re militari*): *Inreverens miles non tantum a tribuno vel centurione, sed etiam a principali coercendus est. Nam eum, qui centurioni castigare se volenti restiterit, veteres notaverunt: si vitem tenuit, militiam mutat: si ex industria fregit vel manum centurioni intulit, capite punitur.*

Wojskowe prawo karne za jedno z podstawowych zadań miało zapewnienie dyscypliny (*disciplina militaris*) oraz przeciwdziałanie jej rozluźnieniu⁴⁹. Stąd też łamanie dyscypliny wojskowej lub brak posłuszeństwa wobec przełożonych (*inreverentia*), a także niesubordynacja (*contumacia*)⁵⁰ żołnierzy były surowo karane. Macer w powyższym tekście przekazał, że żołnierz niewykonujący poleceń dowódcy, powinien zostać ukarany nie tylko przez swojego trybuna czy centuriona, lecz także przez *principali*⁵¹. W analizowanym przypadku środkiem służącym do ukarania żołnierza była chłosta (*castigare*) z użyciem laski centuriona (*vitis*). Przedstawiony wywód jurysty dotyczy jednakże oporu żołnierza (*miles*) przeciwko karze dyscyplinarnej⁵². Macer rozróżnia tutaj dwa przypadki – pierwszy dotyczy sytuacji, gdy żołnierz nie dość, że unikał centuriona chcącego wymierzyć mu chłostę (*castigare*) przy użyciu *vitis*, to jeszcze przytrzymał narzędzie chłosty, chroniąc się w ten sposób przed groźącym mu uderzeniem (*si vitem tenuit*). W takim wypadku rzymskie wojskowe prawo karne przewidywało karne przeniesienie do niższego oddziału (*mutatio militiae*)⁵³. Natomiast drugi

⁴⁹ G. KULECZKA, *op. cit.*, s. 40.

⁵⁰ G. KULECZKA, *op. cit.*, s. 90-91.

⁵¹ Sam termin *principalis* interpretuje się jako oficer niższej rangi, por. J. SONDEL, s. v. II *principalis*, *op. cit.*, s. 786. Jednakże z tekstu Macera nie do końca wiadomo, co jurysta rozumie pod tym terminem, por. J. GEBHARDT, *op. cit.*, s. 50, a szczegóły s. 49 przyp. 138.

⁵² G. KULECZKA, *op. cit.*, s. 91. Już sam fakt przejawu niesubordynacji wobec przełożonego, niezależnie od rangi oficerskiej, wskazuje, iż taki przełożony nie zjednał sobie należnego szacunku względem pozostałych żołnierzy, por. J. GEBHARDT, *op. cit.*, s. 49.

⁵³ Spotyka się także interpretację *mutatio militiae* jako „utrata stopnia wojskowego”, por. J. SONDEL, s. v. *mutatio*, *op. cit.*, s. 646.

z przypadków omawianych przez Macera ma zdecydowanie surowsze konsekwencje. Świadome (*ex industria*) złamanie laski centuriona (*vitis*) przez żołnierza było bowiem zrównane z podniesieniem ręki na tego oficera i zagrożone było karą śmierci⁵⁴. Sprzeciwienie się zarówno próbie chłosty jak i świadome jej zapobiegnięcie (poprzez złamanie *vitis*) było surowo karane. *Mutatio militiae* grożąca w pierwszym przypadku, jak i kara śmierci grożąca za złamanie *vitis* miały utrzymać dyscyplinę w armii rzymskiej. Poza tym wskazane kary miały odstraszać *inreverentes milites* przed niesubordynacją wobec oficerów. Jednakże sens wyводу jurysty wydaje się potwierdzać, że każdy żołnierz w celu przywrócenia dyscypliny powinien być poddany chłości⁵⁵.

Przedstawiony powyżej fragment daje podstawy do twierdzenia, że centurioni przy wymierzaniu chłosty posługiwali się *vitis*. Jednakże w wyniku dalszej ewolucji wojskowego prawa karnego narzędzie to praktycznie jest niestosowane, a zastępuje je *fustis*⁵⁶. Niemniej jednak cytowana wypowiedź Macera, oprócz wskazania kar grożących za *inreverentia*, potwierdza zastosowanie *vitis* jako narzędzia używanego podczas chłosty.

5. FERULA

Etymologiczny rodowód *ferula* należy wiązać z terminami *fesola* oraz *festuca*⁵⁷. *Ferula* tłumaczona jest jako: „rosła roślina z wyrazistą trzcinką”, „laska do opierania się”⁵⁸, ale również: „kij do bicia”,

⁵⁴ J. GEBHARDT, *op. cit.*, s. 49.

⁵⁵ J. GEBHARDT, *op. cit.*, s. 49.

⁵⁶ D. 49,16,3,16 (Mod. 4 de poenis): *Sed qui agmen excessit, ex causa vel fustibus caeditur vel mutuare militiam solet*. Por. W. LITEWSKI, s. v. *verberatio* [w:] *Słownik encyklopedyczny*, cit., s. 273; J. KAMIŃSKI, s. v. *verbera*, *op. cit.*, s. 155; M. FUHRMANN, s. v. *verbera*, *op. cit.*, s. 1589; Th. MOMMSEN, *op. cit.*, s. 983 przyp. 4.

⁵⁷ A. WALDE, J. B. HOFMANN, s. v. *ferula*, *op. cit.*, I, s. 487.

⁵⁸ A. WALDE, J. B. HOFMANN, s. v. *ferula*, *op. cit.*, I, s. 487; A. JOUGAN, s. v. *ferula*, *op. cit.*, s. 258; M. PLEZIA, s. v. *ferula*, *op. cit.*, II, s. 526. Por. AE. FORCELLINI, s. v. *ferula*, *op. cit.*, II, s. 299.

„różga”, „witka”, „bicz”⁵⁹. Interesujące jest także tłumaczenie tego terminu w sensie: „rośliny służącej do dawania lekkich różg” lub w znaczeniu „bata”⁶⁰. Bez wątpienia należy stwierdzić, że *ferula* jest postrzegana jako narzędzie używane podczas wykonywania chłosty⁶¹. Wynika to wprost z poniższego źródła prawniczego:

D. 29, 5, 1, 33 (Ulp. 40 *ad ed.*): *Impuberi autem utrum in supplicio tantum parcimus an vero etiam in quaestione? et magis est, ut de impubere nec quaestio habeatur: et alis solet hoc in usu observari, ut impuberes non torqueantur: terreri tantum solent et habena vel ferula caesi.*

Cytowane źródło wskazuje, że niedojrzali (*impuberes*) byli łagodniej traktowani przez rzymskie prawo karne. *Impuberes* nie mogli być, co do zasady, świadkami w procesie⁶². Wobec nich obowiązywał także zakaz tortur. Jedyne dopuszczona była lekka chłosta przy użyciu *habena*⁶³ czy też *ferula*. Nie wydaje się jednak, żeby chłosta wobec

⁵⁹ AE. FORCELLINI, s. v. *ferula*, *op. cit.*, II, s. 299; A. WALDE, J. B. HOFMANN, s. v. *ferula*, *op. cit.*, I, s. 487; B. KRUCZKIEWICZ, s. v. *ferula*, *op. cit.*, s. 330; M. PLEZIA, s. v. *ferula*, *op. cit.*, s. 526; J. SONDEL, s. v. *ferula*, *op. cit.*, s. 379; Z. WĘCLEWSKI, s. v. *ferula*, *op. cit.*, s. 221. Interesujące jest tłumaczenie tego terminu jako „kija służącego do karania lekkich wykroczeń popełnionych przez dzieci jak i niewolników”, por. J. R. V. MARCHANT, J. F. CHARLES (red.), s. v. *ferula*, *op. cit.*, s. 222.

⁶⁰ A. ERNOUT, A. MEILLET, s. v. *ferula*, *op. cit.*, s. 35. Tak rozumiana *ferula* była używana do chłosty rozumianej jako kara pedagogiczna, która była stosowana w szkole czy też w domu, por. M. FUHRMANN, s. v. *verbera*, *op. cit.*, szp. 1590. Por. też H. HEUMANN, E. SECKEL, s. v. *ferula*, *op. cit.*, s. 212, gdzie autorzy ci wywodzą, iż narzędzie to było wykorzystywane tylko wobec chłopców, a zatem według nich termin *impuberes* należy ograniczyć tylko do chłopców.

⁶¹ Źródła nieprawnicze w następujący sposób przekazują informacje o *ferula*: Mart. 11,39,10: *Corripis, observas, quereris, suspiria ducis, et vix a ferulis temperat irata tua*; Ov., *ars* 1,546: *Quadrupedem ferula dum malus urget eques*.

⁶² W. LITEWSKI, *Rzymski proces*, *op. cit.*, s. 91.

⁶³ „Rzemień”, por. A. JOUGAN, s. v. *habena*, *op. cit.*, s. 291; B. KRUCZKIEWICZ, s. v. *habena*, *op. cit.*, s. 361; J. SONDEL, s. v. *habena*, *op. cit.*, s. 420; Z. WĘCLEWSKI, s. v. *habena*, *op. cit.*, s. 245. Spotyka się też tłumaczenie tego terminu jako „bicz”, por. J. SONDEL, s. v. *habena*, *op. cit.*, s. 420 oraz J. R. V. MARCHANT, J. F. CHARLES (red.), s. v. *habena*, *op. cit.*, s. 245. Por. H. HEUMANN, E. SECKEL, s. v. *habena*, *op. cit.*, s. 233.

impuberes była dotkliwa. Świadczy o tym chociażby użycie *ferulae* czy *habenae*, narzędzia te stosowane były przy innych kategoriach osób. Ponadto narzędzia te stosowane były raczej w celach pedagogicznych, niż represji karnej⁶⁴. Zatem użycie *ferulae* lub *habenae* wobec *impuberes* nie należy traktować jako formy tortury, bowiem z całą stanowczością Ulpian wyłączył je względem *impuberes*. Wydaje się jednak, że uderzenia *habena* lub *ferula* mogą być postrzegane jako *quasi-tortury*. Skoro jurysta wykluczył w ogóle tortury wobec *impuberes*, to prawdopodobnie ich surogatem wobec niedojrzałych miało być stosowanie *ferula* i *habena*. Nie można uznać tej tezy za niepodważalną, bowiem jedyny tekst o charakterze prawniczym nie przesądza tej kwestii. Skąpe informacje dotyczące *ferula* i *habena* nie pozwalają na wskazanie wniosków o charakterze generalnym, jednakże na podstawie wyводу Ulpiana można założyć, że wobec *impuberes* stosowano *quasi-tortury* używając *habena* lub *ferula*.

6. PLUMBATA

Cechą charakterystyczną narzędzia zwanego *plumbata* jest to, że wszystkie zachowane informacje znajdują się wyłącznie w *Codex Theodosianus* i *Codex repetitae praelectionis*. Zaden jurysta okresu klasycznego nic nie przekazał o *plumbata*, zatem prawdopodobnym jest, że narzędzie to pojawiło się okresie prawa poklasycznego.

Termin *plumbata* jest rozumiany jako „bat (bicz) z uwiązanymi na końcu kulami ołowianymi” i takie znaczenie *plumbata* zostało przyjęte w polskiej literaturze⁶⁵.

Niezwykle ciekawe jest, że F. Lammert⁶⁶, rozważający gruntownie ten termin, nie wskazał na jego konotacje z chłostą, lecz skupił

⁶⁴ M. FUHRMANN, s. v. *verbera*, *op. cit.*, szp. 1590.

⁶⁵ A JOUGAN, s. v. *plumabatae*, *op. cit.*, s. 514; J. SONDEL, s. v. *plumbata*, *op. cit.*, s. 755. Natomiast termin ten M. PLEZIA, s. v. *plumbata*, *op. cit.*, IV, s. 186 rozumie jako „bicz, knut, dyscyplina zaopatrzona w kule ołowiane”. W niemieckiej romanistyce termin ten identycznie rozumieją H. HEUMANN, E. SECKEL, s. v. *plumbata*, *op. cit.*, s. 434.

⁶⁶ F. LAMMERT, s. v. *plumbata*, «RE» 12.2 (1951), szp. 614-616.

się na charakterystyce *plumbata* jako broni używanej w okresie cesarstwa przez legiony rzymskie⁶⁷. W odróżnieniu od wskazanych wyżej narzędzi używanych podczas chłosty, *plumbata* jest wymieniana jako środek stosowany podczas tortur⁶⁸:

CTh. 12,1,80: *Imppp. Gratianus, Valentinianus et Theodosius aaa. Iuliano praefecto aegypti. Omnis ordo curialis a tormentis his, quae reis debita sunt, et ab ictibus plumbatarum habeantur immunes, scituro iudice, quod si vel ipse vel eius officium contra vetitum legis aliquid usurpare temptaverit, gravissimo se supplicio esse subdendum. gravitas igitur tua sanctionis maiestate perspecta non solum a corporalibus curialium iniuriis temperabit, verum etiam tota observatione providebit, ut, si aliquid temerarium ab officio aliquo fuerit perpetratum, severioris poenae discrimine vindicetur. Dat. XVI Kal. April. Gratiano v et Theodosio i aa. cons. (380 mart. 17).*

Z tekstu konstytucji jasno wynika, że cały stan dekurionów⁶⁹ był wyłączony spod tortur, które prowadzono przy pomocy uderzeń *plumbata*. Za nieprzestrzeganie tego zakazu cytowana konstytucja przewidywała sankcje. Charakterystyczne jest, że tekst ten mówi je-

⁶⁷ F. LAMMERT, s. v. *plumbata*, *op. cit.*, szp. 614-616. Natomiast M. Fuhrmann wskazał, że *plumbata* była ciężkim narzędziem chłosty, znanym późnym czasom cesarskim – por. M. FUHRMANN, s. v. *verbera*, *op. cit.*, szp. 1590.

⁶⁸ Taką samą funkcję spełniały *verbera*, co wprost wynika z następującego fragmentu źródłowego Tac., *ann.* 15, 57: *at illam non verbera, non ignes, non ira eo acrius torquentium, ne a femina spermerentur, povicere, quin obiecta denegaret.* Por. J. KAMIŃSKI, s. v. *tormentum*, *op. cit.*, s. 150.

⁶⁹ Dekurioni jako cały stan nie byli wyłączeni spod chłosty przy użyciu *plumbata*. Jednakże wobec wolnourodzonych tortury z użyciem tego narzędzia były dopuszczane, por. CTh. 9,35,2,1: *Plumbatarum vero ictus, quos in ingenuis corporibus non probamus, non ab omni ordine submovemus, sed decemprimos tantum ordinis curiales ab immanitate huiusmodi verberum segregamus, ita ut in ceteris animadversionis istius habeatur moderatio commonentis. Dat. XV Kal. Octob. Trevisis Valente v et Valentiniano aa. cons. (376 sept. 17).*

dynie o przywileju, jakim cieszyli się dekurioni, a w żaden sposób konkretnie nie precyzuje tychże sankcji, jakie mogły być orzeczone wobec sędziego, który wbrew zakazowi poddał dekurionów torturom przy użyciu *plumbata*⁷⁰. Kwestię tę ostatecznie rozstrzyga inna konstytucja wydana przez tych samych cesarzy:

CTh. 12,1,85: *Idem aaa. Eutropio praefecto praetorio. Omnes iudices provinciarumque rectores a consuetudine temerariae usurpationis abstineant sciantque neminem omnino principium aut decurionum sub qualibet culpae aut erroris offensa plumbatarum cruciatibus esse subdendum. quod si quis forte iudicum in hanc pertinaciam illiciti furoris eruperit, quod audeat principalem ac decurionem et suae, si sic dici oportet, curiae senatorem plumbatarum ictibus subdere, xx librarum auri illatione multatus et perpetua infamia inustus ne speciali quidem rescripto notem eluere mereatur; et officium quinquaginta librarum auri multam fisco nostro cogetur inferre, quoniam, ut pertinaciae iudicis resistat, liberam eidem contradicendi permittimus facultatem. Dat. XII Kal. Aug. Heraclae Eucherio et Syagrio cons. (381 iul. 21).*

W przypadku tego tekstu adresatem zdają się być sędziowie, a nie dekurioni, gdyż wymienione tu sankcje dotyczą wyłącznie sędziów⁷¹. Zgodnie z treścią konstytucji wszyscy sędziowie i zarządcy prowincji powinni powstrzymać się podczas wyrokowania od stosowania tortur z użyciem *plumbata* wobec wszystkich dekurionów a także senatorów. W przypadku złamania tego zakazu groziła grzywna w wysokości 20 sztuk złota, która była orzekana wobec sędziego lub 50 sztuk złota, gdy był to wyższy urzędnik. Wskazana kwota grzywny powinna być uiszczona do skarbu państwa (*fiscus*). Ponadto należy dodać, że wyrokujący *a consuetudine temerariae usurpationis abstineant* sędzia powinien liczyć się z dotykającą

⁷⁰ B. SITEK, *Infamia w ustawodawstwie cesarzy rzymskich*, Olsztyn 2003, s. 242; por. U. BRASIELLO, *op. cit.*, s. 484.

⁷¹ B. SITEK, *Infamia w ustawodawstwie*, *cit.*, s. 242.

go wtedy wieczystą infamią (*perpetua infamia*)⁷². Wydaje się, że zarówno sankcja finansowa jak i grożąca infamia były wystarczającymi środkami prawnymi powstrzymującymi sędziów i wyższych urzędników przed stosowaniem wobec dekurionów tortur przy użyciu *plumbata*. Ponadto należy podkreślić, iż obie konstytucje stanowią logiczną całość. Podczas gdy pierwszy akt prawny (z 380 r.) adresowany jest do dekurionów, to drugi (z 381 r.) pełni rolę przepisów wykonawczych. Choć oba akty prawne mają różne cele, to wzajemnie się uzupełniają⁷³.

Należy stanowczo podkreślić, że *plumbata* pojawiła się stosunkowo późno i była stosowana jako najcięższa forma chłosty⁷⁴. Wynikało to wprost z konstrukcji tego narzędzia zaopatrzonego w ołowiane kule, co w zdecydowany sposób wpływało na dotkliwość zadawanych uderzeń.

Wymienione narzędzia chłosty, poczynając od *verber* i kończąc na *plumbata*, wskazują, jak wieloma przyrządami można było wykonać chłostę, uwzględniając status społeczny osoby podlegającej chłości. Analiza przytoczonych fragmentów pochodzących zarówno ze źródeł prawniczych, jak i nieprawniczych, pozwala wskazać, że dobór narzędzia chłosty był uwarunkowany przede wszystkim pochodzeniem społecznym. Stąd też wobec *servi* stosowano *verber*, *flagellum* czy też *lorum*, podczas gdy *humiliores* karano uderzeniami *fustis*. Zdecydowanie inaczej kształtuje się pozycja *milites*, chłostanych przy pomocy *vitis* (później też kija – *fustis*) czy też *impuberes*, wobec których stosowano *habena* czy *ferula*. Ponadto należy pamięć-

⁷² Nadużywanie jurysdykcji wobec dekurionów nabrało cech zwyczaju, który powinien być zostać ukrócony, bowiem stanowił on wyraz uzurpacji władzy i był sprzeczny z prawem – *a consuetudine temerariae usurpationis absteineant*, por. B. SITEK, *Infamia w ustawodawstwie*, cit., s. 241.

⁷³ B. SITEK, *Infamia w ustawodawstwie*, cit., s. 241-242.

⁷⁴ M. FUHRMANN, s. v. *verbera*, *op. cit.*, szp. 1590; por. TH. MOMMSEN, *op. cit.*, s. 984 przyp. 1-3 i podane tam źródła. Por. także: U. BRASIELLO, *op. cit.*, s. 484. W okresie cesarstwa *plumbata* pojawia się jako alternatywa dla *flagellum* i jest częściej stosowana, por. U. BRASIELLO, *op. cit.*, s. 484.

tać, że skoro prawo rzymskie określało tak wieloma terminami narzędzia chłosty, to w istocie ta różnorodność musiała być skorelowana z istotą zadawania bólu. Wydaje się zatem, że najcięższą i zarazem najbardziej dolegliwą formą chłosty była *plumbata*, choć stosowano ją prawdopodobnie tylko jako narzędzie służące do tortur⁷⁵. Interesujące jest, że pojawiła się ona za cesarstwa rzymskiego, co może potwierdzać wzrost represji karnej w tym okresie. Nie można wykluczyć, że równie dolegliwe było uderzanie *verber* czy też *flagellum* przede wszystkim dlatego, że te narzędzie stosowano względem niewolników⁷⁶. Natomiast z drugiej strony używanie *habena* czy też *ferula* względem *impuberes* wskazuje, iż w tym przypadku największy nacisk był kładziony na pedagogiczny, wychowawczy aspekt chłosty.

Wydaje się, że Rzymianie nie postrzegali analizowanych terminów jako synonimów. Wprawdzie interpretacja pojęć jest bardzo zbliżona, to jednak zakres zastosowania poszczególnych narzędzi chłosty nie jest tożsamy.

Chociaż prawo rzymskie znało tak wiele terminów definiujących narzędzia chłosty, to starożytni Rzymianie ściśle przestrzegali, aby poszczególne osoby były chlostane właściwymi dla ich kategorii personalnej przyrządami. Wydaje się, że tylko tak można próbować tłumaczyć wielość narzędzi używanych podczas chłosty.

⁷⁵ Wydaje się, że *plumbata* była stosowana podczas tortur wyłącznie względem *humiliores* i *servi*, choć żaden tekst źródłowy nie stanowi o tym wprost. Jednakże, mając na uwadze zakaz stosowania tortur względem *honestiores* oraz dekurionów (por. np. D. 50,2,2,2; D. 48,19,28,5), można *a contrario* przyjąć, że *plumbata* służyła do torturowania *servi* oraz *humiliores*.

⁷⁶ W kwestii sytuacji prawnej niewolników i limitowania srożenia się nad nimi por. np. F. LONGCHAPMS DE BÉRIER, *Dwie konstytucje Antonina Piusa zakazujące srożenia się nad niewolnikami*, [w:] 'Crimina et mores'. *Prawo karne i obyczaje w starożytnym Rzymie*, red. M. KURYŁOWICZ, Lublin 2001, s. 89-99; TENŻE, *Nadużycie prawa w świetle rzymskiego prawa prywatnego*, Wrocław 2004, s. 40-50; A. WILIŃSKI, *Ustawy Konstantyna Cod. Th. 9,12 'de emendatione servorum' na tle historycznego rozwoju 'ius vitae ac necis' pana niewolnika*, «Roczniki Teologiczno-Kanoniczne» 10.4 (1963), s. 177-195.

THE ROMAN TERMINOLOGY APPLIED TO DEFINE TOOLS USED
FOR FLOGGING

Summary

It can be taken for granted that the Roman law knew several tools which were used for flogging (e. g. *verber*, *virga*, *vitis*, *flagellum*, *fustis*, *ferula*, *plumbata*). Their choice was determined by the personal status of the wrongdoer on whom flogging was inflicted (distinction between *humiliores-honestiores*, *servi*). Thus, *servi* were flogged with *verber* or *flagellum* whilst *humiliores* were beaten with *fustis* (the same instrument as long as *vitis* were applied to the soldiers – *milites*). Those Romans who were called *honestiores* were excluded from flogging (as an additional punishment), at least from the time of principate.

The severity of flogging was connected with the kind of an instrument which was applied. Hence, the most severe flogging was when *plumbata* was used, because of its construction (*plumbata* had tips finished with leaded balls). This instrument (as well as *verber*) was applied when a delinquent was tortured.

It seems that Roman law did not treat all those mentioned instruments for flogging as equivalent. Although the lexical meaning of e. g. *verber* or *virga* is similar there is a significant difference between them, which is related to personal status of delinquents on whom flogging was inflicted.